

Voor Amsterdam en Zeeland — transport-economisch geheel overbodig — gold echter precies hetzelfde en daarbij komt nog, dat de bewindhebbers en hun relaties dikwijls ruimschoots aan de leveranties aan de VOC deel hadden. In dit licht bezien, waren de huurschepen uit Dordrecht een bijzonder gevaarlijke bedreiging.

In haar oordeel over de VOC beschouwt Dillo de compagnie terecht in het vergelijkende licht der andere Europese compagniën, waarvan alleen de Engelse een florissante indruk gaf. Enige kanttekeningen passen daarbij. De EIC kwam in 1783 wegens zijn schulden ook onder staatstoezicht te staan. Hij verloor zijn handelsprivileges pas in 1813 en dan nog met uitzondering van de vaart op China. Hoewel de EIC inderdaad op weg was een territoriale macht te worden, was handel nog steeds zeer belangrijk. Van direct belang voor een beoordeling van de toestand van de VOC na 1783 is een omstandigheid, die meestal en ook door Dillo over het hoofd gezien wordt, namelijk de Commutation Act van 1784. Deze wet schafte vrijwel alle invoerrechten op de invoer van thee in Groot-Brittannië af en in één klap werd daarmee de levendige smokkelhandel vanuit de Republiek en Scandinavië vernietigd. Tot 1833-1834 bleef de Chinese theehandel van de EIC, drijvend op een onaantastbaar monopolie op de thuismarkt, een financiële kurk van het grootste belang. De VOC had nooit een zelfde maatregel kunnen doorvoeren.

De VOC had hoogstwaarschijnlijk nooit gered kunnen worden. Met dit knappe en informatieve boek heeft Dillo de laatste spijkers in de doodskist van de compagnie geslagen.

F. J. A. Broeze

J. F. R. Philips, J. C. G. M. Jansen, Th. J. A. H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (tweede druk, Maaslandse monografieën IV; Leeuwarden/Mechelen: Eisma, 1992, xx + 307 blz., f65,-, Bf 1300,-, ISBN 90 70052 98 9); J. C. G. M. Jansen, W. J. M. J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse monografieën LII; Leeuwarden/Mechelen, 1992, xxiv + 418 blz., f75,-, ISBN 90 70052 95 4).

Tussen beide boeken, door de uitgever als een soort mini-serie in twee delen uitgebracht, bestaat veel verschil in opzet. Dat is ook niet verwonderlijk. Het deel over de periode 1750-1914 beleefde immers al in 1964 een eerste druk, zodat tussen dit deel en het vervolg, dat over de twintigste eeuw handelt, maar liefst 28 jaar ligt.

In het boek over de periode 1750-1914 nemen drie auteurs ieder een bepaalde periode voor hun rekening. Ze laten uiteenlopende facetten van de Limburgse landbouw de revue passeren, waarbij een ingewikkelde vraagstelling ontbreekt. De auteurs willen in deze 'samenvattende beschrijving' alleen maar laten zien dat de Limburgse landbouwgeschiedenis 'een bijzonder dynamisch verloop' had (vii). Het boek is bijna drie decennia na de eerste druk nog steeds goed leesbaar. Thans zou men heel andere vragen aan het gebruikte bronnenmateriaal willen stellen, maar dat kan men de auteurs van toen moeilijk verwijten.

De twee auteurs van het boek over de twintigste eeuw hebben een ander boek willen schrijven. In de inleiding maken ze duidelijk dat dit geen 'traditionele landbouwmonografie' is (25). Thema's als bouwplan, oogstopbrengsten, marktprijzen en omvang van de veestapel komen niet aan de orde—onderwerpen, die in het boek uit 1964 wel worden behandeld. Verder valt op dat de auteurs geen gebruik maken van de theoretische modellen waaraan door landbouwhistorici graag wordt gerefereerd. In plaats van een modelmatige benadering willen ze een brede, beschrijvende aanpak waarmee kan worden aangetoond hoe 'de diverse sociale en economische grootheden in elkaar grijpen' (16). Het boek is hiertoe opgedeeld in zes thematische hoofdstukken: Jansen nam vier hoofdstukken voor zijn rekening die de veranderingen in landschap, landbouw en samenleving behandelen; Rutten schreef twee hoofdstukken over de bevolkingsontwikkeling en de Limburgse land- en tuinbouwbond.

In tegenstelling tot de auteurs van het boek uit 1964, hebben Jansen en Rutten ook een centraal thema: de veranderingen in het 'landbouwsysteem'. In onze eeuw maakte het kleine, arbeidsintensieve en gemengde bedrijfje plaats voor een grootschalig, arbeidsextensief en gespecialiseerd bedrijf. Het moderne bedrijf heeft een groot deel van de traditionele agrarische activiteiten afgestoten. Grondstoffen als veevoer en mest worden niet langer door de boer zelf, in het eigen bedrijf voortgebracht, maar aangekocht. Ook de verwerking van landbouwprodukten vindt niet langer op de boerderij plaats: in plaats van zelf boter te maken, wordt de melk aan zuivelfabrieken verkocht. Boeren zijn als gevolg van dit proces veel afhankelijker geworden van toeleverende en verwerkende bedrijven. Was de boerderij vroeger een min of meer zelfstandige produktie-eenheid, nu is zij een schakel in een lange produktieketen die meerdere bedrijven omvat.

De vraagstelling van het boek over de twintigste eeuw klinkt veelbelovend; de uitwerking valt echter tegen. Vooral de twee, door Jansen geschreven hoofdstukken over de ontwikkelingen in de landbouweconomie zijn weinig overtuigend. In beide, chronologisch opgezette hoofdstukken wordt veel beschreven, maar weinig inzicht geboden in de rode draad van het lange-termijn proces. Zo draagt het hoofdstuk dat de periode 1940-1980 behandelt soms meer het karakter van een bloemlezing uit de jaarverslagen van de Limburgse land- en tuinbouwbond dan de 'structuuranalytische' beschouwing die men in de inleiding (25) nog had beloofd. Zelfs in de 'afsluitende beschouwingen' wordt door Jansen geen poging gedaan beide hoofdstukken samen te vatten (397). Ronduit slordig is het ontbreken van een omschrijving of definitie van het in deze hoofdstukken veelvuldig gehanteerde begrip 'veredelingslandbouw'.

Een ander punt van kritiek betreft de nieuwigheid die op statistisch gebied wordt geïntroduceerd. Jansen tracht de diversiteit van de Limburgse landbouw samen te vatten in één 'kerngetal'. Hij maakt gebruik van een methode die sinds 1968 in het landbouw-economisch onderzoek wordt toegepast bij de berekening van het aantal 'standaard-bedrijfseenheden'. Kort samengevat komt deze methode erop neer dat aan de hand van het bouwplan en de veestapel een schatting wordt gemaakt van de te verwachten opbrengst van het bedrijf. Hiertoe worden de oppervlakten van ieder gewas en de aantallen van iedere veesoort vermenigvuldigd met vaste verhoudingsgetallen; vervolgens worden de verkregen uitkomsten opgeteld, zodat voor het bedrijf uiteindelijk één eindcijfer wordt verkregen. Dit resultaat, een soort indexcijfer, weerspiegelt de produktie (de netto toegevoegde waarde) die het bedrijf onder 'normale' omstandigheden zou kunnen bereiken. De uitkomst is natuurlijk in sterke mate afhankelijk van de vaste verhoudingsgetallen waarmee wordt gerekend. Sinds 1968 worden deze door het Landbouw economisch instituut regelmatig herzien op basis van bedrijfsboekhoudingen.

Jansen is bij mijn weten de eerste die deze methode toepast in een lange-termijn studie. Gebruikmakend van in 1975 vastgestelde en gepubliceerde verhoudingsgetallen, berekent hij indexcijfers betreffende de Limburgse landbouw in de periode 1895-1983. Op die manier probeert hij onder andere regionale verschillen in produktiegroei en specialisatie te achterhalen. Op zich is zijn streven naar de eenvoud van één 'kerngetal' prijzenswaardig; ook ik zie dat soort cijfers liever dan een brij van partiële gegevens. Probleem met de door hem berekende cijfers is echter dat ze niet de Limburgse produktie van bijvoorbeeld 1910 weergeven, maar de produktie die Nederlandse boeren in 1975 zouden hebben kunnen bereiken indien ze de beschikking zouden hebben gehad over de veestapel en de gewasarealen uit 1910. Ook Jansen vermeldt deze moeilijkheid, maar gaat hier naar mijn smaak toch te gemakkelijk aan voorbij. Volgens hem hebben zijn cijfers desondanks nog steeds waarde bij een onderzoek naar 'de mogelijkheden die de boer eertijds bezat ten opzichte van 1975' (140). In zijn ogen vormt de lijst van verhoudingsgetallen uit 1975 blijkbaar een soort neutraal waarnemingspunt, waarmee men als onderzoeker in ieder tijdvak of ieder landbouwgebied aan de slag kan. Dat is echter niet zo.

De door hem gebruikte verhoudingsgetallen zijn de neerslag van de in 1975 geldende marktverhoudingen, bereikte fysieke opbrengsten, aangekochte hulpmiddelen, gebruikte technieken en ingezette hoeveelheden arbeid, kapitaal en grond. Ze zijn berekend op basis van boekhoudingen van grote en efficiënte Nederlandse bedrijven, die in geen enkel opzicht verwantschap vertonen met de kleine, soms marginale Limburgse bedrijfjes uit het begin van deze eeuw. Het is volstrekt zinloos om hiermee de regionale verschillen in de Limburgse landbouw anno 1910 te onderzoeken.

Nu bestaan er tussen de verschillende hoofdstukken van het boek over de twintigste eeuw nogal wat kwaliteitsverschillen. Bovengenoemde kritiek geldt lang niet voor ieder onderdeel. Zo geeft Rutten in zijn hoofdstuk over de bevolking een goed en duidelijk overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen. Het geheel overziend, blijft echter toch het beeld van een boek waarin veel wordt beschreven doch weinig geanalyseerd. De boeiende transformatieprocessen die zich deze eeuw in de Limburgse landbouw hebben voltrokken, komen zo onvoldoende uit de verf.

P. R. Priester

M. H. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Dissertatie Utrecht 1990, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam XIX; Amsterdam: Gemeentearchief, Zwolle: Waanders, 1992, 376 blz., f55,- ISBN 90 6630 324 7).

Dit is weer zo'n belangrijk boek uit de kring van de Amsterdamse (UvA) sociaal-economische historici. Van Leeuwen promoveerde erop te Utrecht bij de socioloog Wippler, maar werd opgeleid door de Amsterdamse emeritus Faber die als co-promotor optrad. De fusie van historisch-degelijke bronnenstudie en sociologisch-theoretisch vermogen heeft een boek opgeleverd waarin de beperkingen in ruimte en tijd verre worden overstegen. Dat is ook de uitgesproken intentie van de auteur: hij ziet de armenzorg in de vorm waarin hij die in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw aantrof als een 'pre-industrieel' verschijnsel, dus geldend voor de komst van de moderne industriële samenleving. De keuze voor de periode 1800-1850 en voor Amsterdam wordt gemotiveerd door de rijkdom aan bronnen in het Amsterdamse gemeentearchief.

Met de karakterisering 'pre-industrieel' wordt het verschil tussen de oude armenzorg en de moderne sociale zorg benadrukt. De verzorgingsstaat met door nationale overheden voorgeschreven regelingen en financieringswijzen, die toegespitst zijn op specifieke doelgroepen (zieken, bejaarden, werklozen, arbeidsongeschikten, etcetera) en uitgevoerd dooreen professionele bureaucratie is immers een typisch twintigste-eeuws verschijnsel. De pre-industriële armenzorg daarentegen is lokaal georganiseerd, wordt bestuurd en uitgevoerd door particuliere 'vrijwilligers', en onderscheidt geen oorzaken van armoede. Door het gebruik van het sociologisme 'pre-industrieel' wordt echter niet duidelijk wanneer de oude armenzorg als type ontstaat; ik neem aan dat de auteur zijn analyse geldig acht voor de vroeg-moderne tijd.

Van Leeuwen beschrijft de armenzorg als een institutie die integraal deel uitmaakte van de pre-industriële (stedelijke) standenmaatschappij: 'de Amsterdamse armenzorg was vergroeid met de samenleving waaruit zij voortkwam en die zij in stand hield'. Deze 'vergroeiing' wordt door de auteur geanalyseerd vanuit het perspectief van de Amsterdamse elite die de armenzorg bestuurde en in stand hield (maar niet uitsluitend financierde), en van de armen die voor bijstand in aanmerking kwamen. Met een vloed aan kwantitatieve en kwalitatieve gegevens wordt aangetoond dat de liefdadigheid van de elite voor haar geen oneconomische menslievendheid en voor de armen geen gemakkelijk profijt was. Voor de elite was armenzorg een instrument van sociale beheersing, voor de armen was zij noodzakelijk om te overleven. Deze symbiose van